

URTX

L ES ESTELES DISCOÏDALS **FUNERÀRIES DE CIUTADILLA** **(L'URGELL)**

Josep Gallart Fernàndez
Joan Menchon Bes

LES ESTELES DISCOÏDALS FUNERÀRIES DE CIUTADILLA (L'URGELL)

**Josep
Gallart
Fernàndez**

Servei
d'Arqueologia de la
Generalitat
de Catalunya¹

**Joan
Menchon Bes**

Centre de
Documentació
sobre Cultura
Popular Carrutxa²

A les Jornades d'Estudi Història i Patrimoni de l'Urgell, publicades en el número 10 de la revista *Urtx*, fèiem un ràpid repàs del coneixement que actualment tenim de les esteles de la comarca.³ La nostra intenció era la de cridar l'atenció sobre l'existència d'unes peces arqueològiques esparses a la majoria de localitats, el poc coneixement que se'n té i la menor protecció, i proposar una sèrie de mesures legals per a la seva cobertura legal, en concret, la declaració de bé cultural d'interès local, d'acord amb l'actual legislació catalana.

Òbviament, de cara a una millor protecció d'aquests béns del nostre patrimoni, la primera tasca a realitzar és la catalogació sistemàtica de totes les esteles de la comarca. És per això que s'ha començat a arregar la informació que ara tenim al respecte i a procedir a l'estudi detallat dels diferents conjunts. Presentem ara l'estudi preliminar de les esteles de Ciutadilla.

1. Introducció

A poc a poc el coneixement de les esteles funeràries catalanes, especialment les de tipus discoïdal, comença a agafar cos. Des de l'any 1973 quan Ramon Vall Rimbàs va realitzar un primer atansament a les esteles segarrenques, la bibliografia aquests *cippus* medievals ha anat creixent, en especial en els darrers anys. Els treballs de Josep Maria Miró Rosinach, els estudis dels professors Cabestany i Riu, l'aparició d'esteles en excavacions arqueològiques, casos de Granyena de les Garrigues o Sant Martí de Lleida, o la creació del l'Arxiu d'Esteles discoïdals dels Països Catalans, són una mostra d'aquest creixement.⁴

La celebració d'unes jornades monogràfiques a Reus ara fa deu anys, els congressos d'arqueologia medieval estatal o els internacionals sobre esteles funeràries han estat un revulsiu

en la investigació.⁵ Darrerament la publicació de l'obra *Catalunya romànica* per part de la Fundació Enciclopèdia Catalana i amb el suport de la UNESCO ha donat notícia de força esteles de les comarques tarragonines i lleidatanes,⁶ que són les demarcacions en què s'ha localitzat i es coneixen els conjunts més nombrosos i importants del país.

2. Situació geogràfica i dades històriques

La població de Ciutadilla està situada al marge esquerre del riu Corb, a la part sud de la comarca de l'Urgell, en el límit amb la Conca de Barberà. El seu terme municipal, d'una extensió de 16,68 Km², limita al nord amb el de Verdú, a l'oest amb el de Nalec, al sud amb el de Rocallaura, avui municipi de Vallbona de les Monges, i a l'est amb els, de Guimerà i Passanant, municipi pertanyent a la comarca de la Conca de Barberà. Es troba a l'extrem occidental de la serra limitada per les valls del riu Corb al nord, i pel torrent de Boixerons a l'oest, subsidiari del primer, en el qual conflueix a poca distància del nucli urbà. El poble, que es troba a 515 m d'altitud, s'estén per la vessant nord-oest de la serra del castell, des dels peus d'aquesta fortalesa fins quasi a la llera del Corb.

El castell de Ciutadilla, que domina les valls del riu Corb i del torrent de Boixerons, tot i el seu notable estat d'abandonament i ruïna, és el monument més important del poble, juntament amb l'església gòtica de Sant Miquel Arcàngel (antigament de Santa Maria), i també té un notable interès la part antiga de la vila, tant per la traça medieval dels seus carrers com per algunes cases que conserven l'empremta del seu esplendor en època medieval i moderna.

El convent del Roser, avui completament arrasat, que estava situat al peu del camí d'accés al poble des de la carretera de Salou a Tàrraga,

era l'altre monument destacat de Ciutadilla. Segons sembla, fou fundat per Gispert de Guimerà a mitjans del segle XVI, i era d'estil renaixentista amb alguns elements del gòtic tardà, destacant del conjunt el rosetó de l'església, el campanar, les gàrgoles, la trona, que presentava motius heràldics, el frontispici representant la Mare de Déu del Roser, Sant Domènec i Santa Rosa, així com un sarcòfag gòtic, sembla que pertanyent al fundador del convent. L'any 1937, moment en què es van enfonsar la volta i el costat dret de la nau de l'església, tot el conjunt presentava un notable estat de ruïna. Per aquest motiu a principis dels anys cinquanta part de carreus dels murs foren aprofitats per construir la sala parroquial de Ciutadilla i després es dinamitaren les restes de parets que quedaven dempeus, i s'aprofitaren les pedres per a la reconstrucció del campanar de Sarral, i el frontispici fou col·locat en el vestíbul de l'església del Roser de Reus.⁷

Després d'aquestes lamentables accions l'únic testimoni de la presència del convent del Roser és una petita elevació artificial del terreny i el record dels ciutadillencs més grans.

La història de Ciutadilla va íntimament lligada a la de l'impressionant castell que corona el poble, a partir del qual i a redòs seu va nèixer i es va desenvolupar la població. L'origen del castell cal situar-lo en el segle XI, en el període en què s'estableix la línia fronterera cristiano-musulmana, tot i que sembla que d'aquesta primitiva construcció en l'actualitat no hi ha cap resta visible. Les primeres notícies documentals conegudes del poble i del castell daten de principis del segle XI. Es tracta d'una sentència arbitral del 30 de setembre de 1029 en què es disposa que els homes i la universitat de Ciutadilla havien de reparar les muralles del castell, del qual era senyor jurisdiccional Guerau de Guimerà. Del 24 d'abril de 1061 es coneix un document en què Guillem Ramon de Camarasa i Arsenda, la seva muller, acordaren amb Bernat d'Oluja que rebria el castell de Guimerà, amb la meitat dels delmes, conservant aquells la capellania, la ferreria, la meitat del castell de Ciutadilla i la meitat dels delmes de franc alou. Altre document fa menció que Bernat d'Oluja, el 1165, trobant-se ferit de mort, va fer una deixa a Santa Maria de Ciutadilla per tal que un clergue sempre hi pogués residir i servir Déu,⁸ així mateix en el testament d'aquest personatge es fa esment del castell de Ciutadilla.⁹ Del segle XIII es coneixen disputes entre els homes del castell de Ciutadilla i els del castell de Nalec pels drets sobre l'aprofitament de les aigües del riu Corb.¹⁰

En època medieval i moderna el castell i senyoriu de Ciutadilla fou dels Guimerà, els

quals el 1380 compraren al rei Pere el Cerimoniós, per 11.000 sous barcelonins, les jurisdiccions civil i criminal del lloc i terme.¹¹ Aquesta família posseí aquest senyoriu fins al 1665, què passà a la família Cardona i més tard al llinatge dels Meca, pel matrimoni de Josep de Meca i de Caçador amb Isabel de Cardona i Rocabertí, fins al 1788 en què a la mort de l'últim descendent d'aquesta branca passà als Cortés de Andrada, després als Sentmenat i el 1971 als Sagnier.

L'inici de l'etapa de màxim esplendor de castell-palau de Ciutadilla cal situar-la a finals del segle XVI, en l'etapa de domini de la branca dels Guimerà, quan s'hi realitzaren obres de gran abast que el transformaren completament per tal d'adaptar-lo a la funció residencial, adoptant les formes i cànons arquitectònics de l'època, els quals encara es veuen en les restes que avui es conserven: un conjunt residencial que subsistí fins a finals del segle XIX, quan comença la seva imparable decadència i ruïna, que ha subsistit fins als nostres dies.

En els censos de població del segle XIV Ciutadilla consta que comptava amb 96 focs, els quals es reduïren fins a 45 el 1497,¹² i experimentaren un lleuger augment en el cens de 1553, en què es comptabilitzen 54 focs.¹³ A començaments del segle XVIII la població era de 259 habitants,¹⁴ que a finals de segle s'incrementaren fins a 585,¹⁵ increment poblacional que de forma general es produeix a tot l'Urgell. A principis del segle XIX es constata una davallada de població en relació al segle anterior, i arriba als 331 habitants, encara que a partir d'aquí es produeix un augment important fins als 549 habitants el 1845¹⁶ i als 852 el 1860. Durant el segle XX la població no ha deixat de decreixer; així dels 713 habitants de l'any 1900, s'ha passat als 658 del 1930, als 458 del 1960, als 309 habitants l'any 1970,¹⁷ fins als 218 amb què compta en l'actualitat.

Les esteles de Ciutadilla es coneixen bàsicament per prospecció del lloc i pel llibre de Miró Rosinach¹⁸ que menciona l'existència de dinou i publica el dibuix d'una d'elles (concretament la 14 del nostre catàleg). Posteriorment el mateix Miró en publica una breu nota a *Catalunya romànica*¹⁹ i una foto de l'estela núm.16 del nostre catàleg. Tot aquest conjunt procedeix de l'antic fossar de l'església parroquial de Sant Miquel.

3. Les esteles: definició i característiques

Una estela funerària medieval és una fita destinada a senyalitzar generalment el lloc on hi ha un enterrament i s'utilitza, així mateix, per delimitar els fossars o sagreres. Generalment les sepultures es fitarien a la capçalera, enca-

ra que també n'hi ha alguns casos també als peus.

La senyalització no tan sols marca el lloc del sebolliment, preservant-lo de destruccions involuntàries a l'hora de realitzar-ne d'altres, sinó que també serveix per identificar la tomba de cara a nous enterraments del mateix grup social, especialment familiar. També és una peça amb utilitat religiosa i simbòlica, car seria el lloc on realitzar pregàries per als difunts, dipositar ofrenes o recollir aigües Ilustrals (en cas-soletes o perforacions al capdamunt de l'estela) amb clares funcions purificadoras de tradició precristiana.

Generalment les esteles funeràries catalanes fins als segles XI-XII són peces de pedra de forma no determinada o recta, i a partir de llavors proliferen les de tipus discoïdal o de cap circular. Les esteles discoïdals catalanes es daten majoritàriament entre els segles XII i XIII i la fi de l'edat mitjana, encara que hi ha casos, sovint reutilitzacions, que demostren la continuïtat de la seva funció fins a l'època moderna i fins i tot contemporània, fet que es palesa especialment a Euskadi,²⁰ tot i que a casa nostra en coneixem algun cas a la comarca de la Segarra, com a Sanaüja, al mateix Urgell, on en trobem una al peu del camí dels Omells de Na Gaia a Montblanquet, i per últim cal esmentar l'estela del cementiri de Siurana (Priorat).

En les esteles funeràries discoïdals diferenciem dues parts: la utilitzada per fixar la peça —el peu— i la visible, on trobarem les possibles decoracions, el cap.

4. Les esteles de Ciutadilla

La localitat de Ciutadilla conserva, tal com s'ha dit, un total de 19 d'esteles, si bé no és el grup més nombrós de la comarca, on trobem importants conjunts com el de Bellpuig amb 45 peces o la impressionant col·lecció de Preixana amb 89 esteles.

Tenim notícia de la seva existència bàsicament per l'obra de Josep Maria Miró i Rosinach, que en cita 19. Posteriorment aquest mateix autor fa un breu resum de les seves característiques en el volum XXIV de *Catalunya romànica*.²¹

Hem de suposar que totes les esteles de Ciutadilla, atesa la seva funcionalitat funerària, procedeixen de l'antic fossar medieval de l'església de Sant Miquel, abans de Santa Maria, atès que les que es conserven a la casa parroquial i les dues que formen part de la font pública aparegueren a la plaça que actualment hi ha al costat de l'església parroquial, espai que havia servit com a fossar parroquial fins a

l'entrada en funcionament del cementiri actual, fet que es produeix a finals del segle XIX. La seva aparició data de principis dels anys vuitanta, quan es va rebaixar prop de dos metres el nivell de terres d'aquest antic fossar per donar-li el mateix nivell que els vials adjacents i convertir-lo en plaça pública.²²

L'església de Sant Miquel (abans de Santa Maria) és en l'actualitat un edifici d'estil gòtic d'una sola nau. Antigament l'església de Ciutadilla formava part del bisbat de Vic i entre 1146 i 1154 passà al de Tarragona. A 1165 en el testament del castlà de Ciutadilla Bernat d'Oluja consta una deixa a fi que sempre hi pugui residir un clergue. En les relacions de 1279 i 1280 de la dècima papal consta que l'església havia de satisfer 80 sous cada any. I a finals del segle XV era de col·lació de l'arquebisbe de Tarragona.²³

De les esteles discoïdals aparegudes durant els treballs de rebaixament de terres de l'antic fossar, deu exemplars (números de l'1 al 10 de l'inventari) es troben actualment recollits a la casa parroquial, i dos (números 11 i 12) són encastats en una font pública de la plaça del costat de l'església amb la part central del disc foradada per passar els brolladors de l'aigua, i els set exemplars restants, són al cementiri actual, construït el 1882, clavats dalt del mur de tancament, excepte el número 14, caigut del coronament de la tàpia cap a l'exterior, i el número 19, que va caure fa algun temps i és enmig de la runa de la caseta de les autòpsies.

És significatiu el reaprofitament d'aquestes peces medievals i funeràries dalt del mur del cementiri. No és un cas aïllat. La decoració cruciforme de les peces les fa objecte de respecte, i la procedència de l'antic fossar les ha portades a la seva recol·locació en les tanques del nous fossars municipals, com hem pogut comprovar manta vegada en les localitats de la Segarra, les Garrigues, la Conca de Barberà i l'Alt Camp, per donar uns exemples propers, o a la mateixa comarca de l'Urgell, com a Nàlec, Guimerà, Vallbona de les Monges, Montblanquet i Belianes, localitats molt properes a Ciutadilla.

Estela 1

Estela 2

Inventari²⁴

Estela núm. 1 [CAT.34.08.CIU.01]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta, cisellada en pedra sorrenca grisa. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una bordura-creu grega, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és una bordura-creu grega i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 83 cm; diàmetre del disc de 37 cm; coll de 16 cm; amplada de peu de 47 cm, al cap gruix de 18 cm, gruix de 19 cm al coll, i gruix al peu de 18 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 2 [CAT.34.08.CIU.02]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color marró. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent nusada, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és un escut allargat i rodó amb estel de vuit puntes i dues possibles olives als cantons de la punta, i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 79 cm; diàmetre del disc de 35 cm; coll de 18 cm; amplada de peu de 17 cm al cap gruix de 18 cm, gruix de 18 cm al coll, i gruix al peu de 17 cm. Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 3 [CAT.34.08.CIU.03]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color marró. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent nusada, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu floronada nusada i creuada amb una creu interior formada per perles i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 85 cm; diàmetre del disc de 43 cm; coll de 20 cm; amplada de peu de 27 cm; al cap gruix de 20 cm, gruix de

Estela 3

20 cm al coll, i gruix al peu de 20 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 4 [CAT.34.08.CIU.04]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu floronada i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 79 cm; diàmetre del disc de 40 cm; coll de 25 cm; amplada de peu de 34,5 cm al cap gruix de 17 cm, gruix de 17 cm al coll, i gruix al peu de 21 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 5 [CAT.34.08.CIU.05]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca color marronós. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu floronada i té una bordura simple.

Estela 4

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc lleugerament escapçat i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 69 cm; diàmetre del disc de 34 cm; coll de 23 cm; amplada de peu de 41 cm, al cap gruix de 20 cm, gruix de 19 cm al coll, i gruix al peu de 18 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 6 [CAT.34.08.CIU.06]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una inscripció en caràcters capitals gòtics, distribuïda en dues ratlles, que posa IAU ABIE i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc amb els cantons trencats i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 73 cm; diàmetre del disc de 37 cm; coll de 24 cm; amplada de peu de 37 cm, al cap gruix de 16 cm, gruix de 16 cm al coll, i gruix al peu de 17 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Estela 5

Estela 6

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 7 [CAT.34.08.CIU.07]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una bordura-creu grega nusada, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una bordura-creu grega nusada i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu perdut a l'alçada del coll.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 50 cm; diàmetre del disc de 39 cm, coll de 21 cm, amplada de peu de 24 cm, al cap gruix de 20 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 8 [CAT.34.08.CIU.08]

Estela funerària de cap discoïdal i peu perdut; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu grega i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc amb el cantó

escapçat i peu perdut a l'alçada del coll.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 42 cm; diàmetre del disc de 38 cm; al cap gruix de 16 cm, gruix de 15 cm al coll.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 9 [CAT.34.08.CIU.09]

Estela funerària de cap discoïdal i peu perdut; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu de Malta nusada amb hexafòlia al centre i dues ferradures enfrontades en el cantó dret del cap i sinistre de la punta, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és inexistent.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc escapçat en el perfil de la cara *a* i peu perdut a l'alçada del coll.

Les mides de la peça són: diàmetre del disc de 42 cm; coll de 12 cm; al cap gruix de 12 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 10 [CAT.34.08.CIU.10]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra

Estela 7

Estela 8

sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una bordura-creu grega, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu de Malta i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc escapçat en el cantó i peu sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 77 cm; diàmetre del disc de 41 cm; coll de 14 cm; amplada de peu de 24 cm; al cap gruix de 13 cm, gruix de 13 cm al coll; i gruix al peu de 13 cm.

Es conserva a la casa parroquial de Ciutadilla.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 11 [CAT.34.08.CIU.11]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer a la cara *a*.

Es troba encastada en una font.

Les mides de la peça són: alçada de 58 cm; diàmetre del disc de 35,5 cm; coll de 15 cm; amplada de peu de 21 cm.

Es conserva encastada en una font pública, juntament amb l'estela 12, a la plaça al costat de l'església, de forma que només és visible una de les cares.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 12 [CAT.34.08.CIU.12]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és escut allargat de punta rodona amb estel de vuit puntes i en els cantons de la punta, sengles fruits, possiblement olives, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és inidentificable.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu sencer. Es troba encastada en una font.

Les mides de la peça són: alçada de 60 cm; diàmetre del disc de 39 cm; coll de 21 cm; amplada de peu de 26 cm.

Es conserva encastada en una font pública, juntament amb l'estela 11, a la plaça al costat de l'església, essent visible només una de les cares.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela 9

Estela 10

Estela núm. 13 [CAT.34.08.CIU.13]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent, dins una bordura simple. A la cara *b*, la decoració és una creu grega.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu encastat parcialment al mur del cementiri.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 54+? cm; diàmetre del disc de 44 cm; coll de 22 cm; amplada de peu de 24 cm; al cap gruix de 17 cm, gruix de 20 cm al coll, i gruix al peu de 21 cm.

Es troba reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882).

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 14 [CAT.34.08.CIU.14]

Estela funerària de cap discoïdal i peu recte amb eixamplament inferior; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu floronada amb braços i creuer buidats, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és un entrellaç que forma un quadrilòbul al cor del disc, amb quatre arcs que finalitzen amb flors de (lis) i té una bordura simple. La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc escapçat en un costat i sencer.

Les mides de la peça són: alçada de 72 cm; diàmetre del disc de 39 cm; coll de 19 cm; amplada de peu de 38 cm; al cap gruix de 17 cm, gruix de 17 cm al coll, i gruix al peu de 17 cm.

Estava reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882), d'on fa poc va caure cap a l'exterior i es troba actualment al peu del mur.

Estela 11

Estela 12

Estela 13

Bibliografia: MIRÓ 1986, pàg. 46, fig. 49; MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 15 [CAT.34.08.CIU.15]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent de braços rectes, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és una creu patent de braços curvilinis i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu encastat parcialment en el mur de tanca del fossar.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 63+? cm; diàmetre del disc de 39 cm; coll de 12 cm; amplada de peu de 25 cm; al cap gruix de 10 cm, gruix de 17 cm al coll, i gruix al peu de 17 cm.

Es troba reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882).

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 16 [CAT.34.08.CIU.16]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent de braços rectes, eixamplats al final, dins una

bordura simple. A la cara *b* la decoració és un motiu geomètric format per un quadre dins el qual hi ha dos parells de ratlles que es creuen perpendicularment, tot formant una mena de creu, sota de la qual hi ha un triangle invertit, i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla/incisió al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu encastat parcialment.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 80+? cm; diàmetre del disc de 39 cm; coll de 19 cm; amplada de peu de 41 cm; al cap gruix de 16 cm, gruix de 16 cm al coll; i gruix al peu de 15 cm. Es troba reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882).

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 17 [CAT.34.08.CIU.17]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent de braços rectes, eixamplats al final, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és una hexafòlia sobre el seu eix vertical i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu encastat parcialment en el mur de tanca del fossar.

Estela 14

Estela 15

Les mides de la peça són: alçada conservada de 60+? cm; diàmetre del disc de 37 cm; coll de 15 cm; al cap gruix de 18 cm, gruix de 18 cm al coll.

Es troba reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882).

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 18 [CAT.34.08.CIU.18]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és una creu patent de braços rectes i eixamplats al final, dins una bordura simple. A la cara *b* la decoració és una creu bordonada i té una bordura simple.

La tècnica d'entallament és: baix relleu pla al cap de la cara *a*; baix relleu pla al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc sencer i peu encastat parcialment en el mur de tanca del fossar.

Les mides de la peça són: alçada conservada de 61+? cm; diàmetre del disc de 38 cm; coll de 20 cm; al cap gruix de 16 cm, gruix de 16 cm al coll.

Es troba reaprofitada en el coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882)

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela núm. 19 [CAT.34.08.CIU.19]

Estela funerària de cap discoïdal i peu trapezoïdal o en cua d'oreneta; cisellada en pedra sorrenca de color gris. La decoració del cap de l'estela a la cara *a* és un motiu fitomòrfic, segurament una branca d'olivera, format per una tija de la qual surten dos branquillons fullejats a banda i banda, i un tercer vertical també fullejat. La base i l'arrencada dels branquillons també tenen fulles. A la cara *b* la decoració és hexafòlia dins un cercle i al perfil.

La tècnica d'entallament és: excisió al cap de la cara *a*; excisió al cap de la cara *b*.

La conservació de la peça és: disc i peu sencers.

Les mides de la peça són: alçada de 76 cm; diàmetre del disc de 44 cm; coll de 24 cm; amplada de peu de 27 cm; al cap gruix de 16 cm, gruix de 16 cm al coll, i gruix al peu de 15 cm

Fins fa poc estava reaprofitada com a coronament de la tàpia del cementiri actual (construït el 1882), però actualment es troba caiguda entre la runa de la caseta de l'autòpsia.

Bibliografia: MIRÓ 1997, p. 527.

Estela 16

Estela 17

5. Estudi de les esteles

5.1. Tipometria

Seguidament es passarà a comentar les mesures de les peces i la seva relació.

Alçada total: hem pogut comprovar l'alçada d'un total d'onze esteles de Ciutadilla. Aquesta oscil·la entre els 58 cm de l'estela 11 i els 83 de la número 1.

Diàmetre del disc: oscil·la entre els 34 cm de l'estela 5 i els 44 de les esteles 13 i 19. La majoria de peces es troben en una forquilla entre els 36 i 40 cm de diàmetre (esteles 1, 2, 4, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17). Hi ha un cas d'estela entre 31 i 35 cm (5) i cinc casos entre 41 i 45 cm (3, 9, 1, 13, 19).

Coll: aquesta dimensió es troba entre els 12 i 25 centímetres, amb una mitjana de 18,68 cm. La relació entre el diàmetre del disc i el coll mostra una clara preponderància de la relació 2:1, que hom ha pres com la canònica o més normal en les proporcions de les esteles i que normalment s'associa amb esteles de peu trapezoïdal o en cua d'oreneta (esteles 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 17, 18, 19). Comptem amb altres *rationes* que tampoc són estranyes en altres esteles catalanes, com 3:2 (estela 5), 7:5 (estela 9), 5:2 (estela 11) i 3:1 (estela 10).

Relació entre el gruix de cap, coll i peu: gairebé totes les esteles mostren un gruix de perfil uniforme, o amb oscil·lacions no superiors al centímetre, a excepció de les esteles 13 i 17, amb peu més gruixut.

La mitjana de les dimensions de les esteles de Ciutadilla és: alçada total de 73,72 cm; disc de 39,05 cm, coll de 18,68 cm, peu de 5,93 cm, gruix de 16,47, 17,13 i 14,41 cm en cap coll i peu.

Si comparem aquestes mitjanes amb les de diferents grups d'esteles catalanes, observem per exemple unes majors dimensions en termes generals que les del monestir de Poblet (Conca de Barberà): alçada total de 52 cm; diàmetre de disc de 34,67045 cm; coll de 17 cm; gruix al cap de 12 cm; gruix al coll de 12,72 cm; i gruix al peu de 12,5 cm amb un important conjunt de peces entre els 26 i 40 cm, i peces de dimensions menors i majors.

Les esteles del Pinetell del Montblanc, Santa Coloma i Sant Pere de Sabella tenen la següent mitjana: alçada total de 73,71 cm; diàmetre de disc de 41 cm; coll de 20,72 cm i base del peu de 31,17 cm; gruix al cap de 16,42 cm; gruix al coll de 17 cm; i gruix al peu de 17,14 cm.²⁵ Les de Sant Francesc i Sant Miquel de Montblanc són: alçada total de 72,4 cm; diàmetre de disc de 39,6 cm; coll de 20,1 cm; gruix al cap de 12,1 cm; gruix al coll de 12,3 cm; i gruix al peu de 12,3 cm.²⁶

Les esteles de Vallclara (Conca de Barberà) tenen una alçada de 82,14 cm, 44,2 cm de diàmetre de disc, 18,14 cm de coll, 34,28 de peu i un gruix de 18,2 cm.²⁷ Si ens mirem la mitjana de les esteles de la Conca de Barberà inventariades fins al 1987, la diferència és petita: 71,06 cm d'alçada total, 36,2 de diàmetre de disc, coll de 17,9 cm, peu de 28,5 cm i gruix de 18,2 cm, que com, veiem és major que en les peces estudiades aquí.²⁸

Estela 18

Estela 19

Les esteles de la zona del Montsant (Priorat) mostren unes mitjanes més properes, encara que un xic menors, a les de Ciutadilla: alçada total de 60,125 cm; diàmetre de disc de 33,86 cm; coll de 17,88 cm; ample inferior del peu 24 cm; gruix al cap de 16,32 cm; gruix al coll de 16,85 cm, i gruix al peu de 16,12 cm.²⁹

A la comarca de l'Urgell comptem amb les de Tarrés, amb 58,05 cm d'alçada, 36,4 cm de diàmetre del disc, coll de 19,8 cm, peu de 22 cm i gruix de 25,4 cm.³⁰ Respecte a les de les Avellanes (la Noguera) tampoc no s'observa gaire variació en els diàmetres de 37, 38 i 44,5 cm.³¹ Les esteles de Montblauquet presenten un diàmetre que oscil·la entre els 35 i els 51, amb un gruix entre 12 i 19 cm.³² Si comparem les esteles de Ciutadilla amb les dels Omells de Na Gaia, les dimensions són superiors a les de la Granadella (les Garrigues) encara que similars a les de Torrebesses (el Segrià).³³

Si les relacionem amb la tipometria d'altres esteles de la península, veiem que les peces són més grans que les peces de Sòria, amb una alçada de 44,90 cm, 33,29 cm de diàmetre, ample de peu de 28,04 cm, gruix del disc de 15,73 cm, gruix del peu de 17,58 cm i unes espatlles de 30,50 cm a excepció d'una peça de Narros, de 135 cm.³⁴ Les de Guadalajara mostren uns diàmetres similars, al voltant dels 30 cm i alçada d'uns 60 cm.³⁵

Les peces de Navarra oscil·len, segons Zubiatur, entre els 14 cm de diàmetre i 11 de gruix (estela de Eransus) o una alçada de 46 a Ibiricu als 75 cm de diàmetre a Lanz, 27 cm de gruix i 170 cm d'alçada a Eulate. Com a

terme mig, comenta l'autor, tenen uns 38 cm de diàmetre, 16 cm de gruix, 66 d'alçada i un pes de 55/60 kg, essent les peces de la Baixa Navarra més grans, gruixudes i pesants que les de l'Alta Navarra.³⁶

5.2. Decoració

El conjunt d'esteles de Ciutadilla mostra les decoracions en les cares del disc, sense que s'hagi pogut localitzar cap peça amb el peu o perfil ornamentat, manca d'ornamentació que també es constata en totes les altres que coneixem de la comarca de l'Urgell. Bàsicament es tracta de motius cruciformes en almenys una de les cares, fet que mostra una clara preponderància de les creus com a motiu religiós i de les esteles, i per tant, dels enterraments, fet lògic si tenim en compte que es tracta de peces funeràries usades estrictament per població cristiana.

Un segon grup és el de decoracions heràldiques i armes parlants, les quals ens indiquen o bé el llinatge o el cognom, o bé l'ofici de la persona finada. El tercer correspon a figures de tipus geomètric, i finalment, les peces sense decoració:

Creus: hem pogut diferenciar motius senzills com la bordura-creu grega o creu encerclada, que consisteix en una creu grega que ocupa tot el camp del disc i enllaça amb la bordura o orla de la cara del disc. El motiu apareix en les peces 1a, 1b, 7a, 7b, 10a. També es localitza una creu grega en la qual els braços no s'uneixen a la bordura (8b) o sense cap mena d'rola en el disc (13b). Al costat d'aquest motiu decoratiu

senzill, ens trobem amb les creus patents, sia de braços curvilinis, que és la més típica arreu de les esteles catalanes i peninsulars, o la de braços rectes amb els peus eixamplats (2a, 3a, 4a, 5a, 6a, 8a, 11a, 13a, 13a, 15a, 15b, 16a, 17a, 18a).

Una motiu similar a la creu patent és el de la creu de Malta, que observem a l'estela 9 (cara a) associada amb el signe d'ofici de les ferradures, i a l'estela 10 (cara b).

La creu floronada o flordelisada no és absent en les esteles de Ciutadilla. Tenim representacions més senzilles, cas de les esteles 4a i 5a, i recreuades com la 3a, que és una creu recreuada i nusada, amb una creu interior més petita formada per perles. Força interessant és el cas de l'estela 14a, amb decoracions en losange buidat dins dels braços i centre de la creu.

Tenim també un cas de creu bordonada (18a).

Heràldica: tenim dues cares amb la mateixa decoració (2a i 12a) que consisteix en un escut allargat i de punta rodona, amb un estel de vuit puntes i dues fruites, versemblantment olives, en els cantons de la punta. Un escut semblant al d'aquestes dues esteles però només amb un estel de vuit puntes el trobem tres cops en els capitells del porxo gòtic del santuari de la Bovera, situat al terme de Guimerà, però a poca distància de Ciutadilla, escut que en aquesta construcció es relaciona amb la família Castre.³⁷

Geometria: comptem amb un total de tres casos. Dues són hexafòlies o esteles de sis puntes, com l'estela 17b, que ocupa tota la cara del disc, o la 19b, una flor encerclada de petites dimensions en el centre del disc. Molt interessants són els motius de les esteles 14b i 16b. En el primer cas ens trobem amb un tetralòbul de clara inspiració gòtica, format per quatre arquets units entre ells amb un remat de flors de lis, motiu que per altra banda hem vist en força creus de les esteles.

Quant a l'estela 16b, és un motiu geomètric format per un quadre dins el qual hi ha dos parells de ratlles que es creuen perpendicularment, tot formant una mena de creu, sota de la qual hi ha un triangle invertit. És una decoració estranya que potser vol ser la representació esquemàtica o poc destra d'un estri d'ofici o potser d'una creu grega fixada.

Motiu fitomòrfic: identificat a l'estela 19a i que podem identificar com una branca d'olivera. No podem oblidar les possibles olives que apareixen com a decoracions complementàries en els motius heràldics esmentats

Epigrafia: les inscripcions a les esteles no són pas abundoses. A Ciutadilla tenim l'estela 6b amb

un epígraf en dues ratlles i amb caràcters clarament gòtics.

5.3. El material i la tècnica d'entallament

La totalitat d'esteles s'ha cisellat amb pedra sorrenca marronosa o grisa, típica de la zona. Aquest material permet que les esteles es puguin cisellar sense gaires problemes, com podrien ocasionar pedres molt més dures, com determinades calcàries o granets.

Observem que les peces tenen generalment una bona factura, fet que es palesa en el disc, força ben plantejat, més quan hem pogut observar en força casos l'empremta del compàs utilitzat tant en el replanteig de la forma de la peça com de la decoració (2a, 3a, 4a, 6a, 8a, 10a, 13a, 13b, 18a). També hem pogut observar algun eix (3a, 4a, 5a, 14a), incís, destinat a la preparació de la geometria de la decoració.

Generalment les decoracions s'han realitzat amb baix relleu pla, és a dir, un relleu que destaca poc del fons de la cara decorada, i en alguns casos es combina amb incisions (16b). Interessant l'estela 19, en què ambdues cares presenten decoracions amb excisió, baix relleu en negatiu.

En determinades esteles observem que el fons de les cares mostra traces d'haver-se tractat amb punxó, cosa que mostra unes traces d'eina més bastes que les de la decoració que pot haver estat polida, després del treball de tallat de tallant de tall o simplement atallantada. Els peus que es conserven mostren un tractament diferenciat respecte al disc, basat en l'ús de l'escoda el punxó, etc.

En altres estudis havíem mostrat com per cisellar una estela hi hauria una tasca de desbast amb eines com l'escoda, el taup, escarpres, tallant de dents, etc. Després d'igualar les cares de la peça, normalment amb el tallant de tall, es marquen els eixos per marcar el disc i el peu i es marca el primer amb el compàs. Posteriorment s'acaba de definir la forma i es procedeix a realitzar les decoracions. El peu normalment resta desbastat car no és una part per anar vista.³⁸

5.4. Tipologia

Les 19 esteles de Ciutadilla han estat definides com esteles funeràries discoïdals. Mostren, com ja hem comentat, el cap de forma circular, o disc, i generalment un peu trapezoïdal o en cua d'orenetta, tal i com comentàvem en estudiar la relació metrològica entre diàmetre del disc i dimensions del coll. Gairebé totes tenen els costats rectes o quasi rectes.

Com a forma a destacar, tenim el cas de l'estela 12, amb peu recte i un eixamplament inferior de

forma semicircular, que li dóna una cert aire antropomorf. Hom ha definit peces similars a aquesta com esteles antropomorfes, encara que de vegades no s'ha tingut en compte que aquest eixamplament originàriament aniria colgat en posar l'estela in situ. Així doncs, no creiem gaire encertat pensar en l'antropomorfisme d'aquest tipus d'estela, car en la seva pròpia funcionalitat no aniria vista, extrem que queda demostrat en el fet que aquesta part semicircular presenta una factura més grollera que la resta del peu, com es constata en moltes esteles de la comarca de l'Urgell o de les comarques veïnes, on la part del peu que havia de quedar colgada només es desbastava, sense que se li donés el mateix acabat acurat de la resta del peu.

6. Consideracions finals

L'estudi de les esteles de Ciutadilla mostra que es tracta d'un conjunt de peces força homogeni si ens fixem en les característiques decoratives, tècniques i en la metrologia, i s'inscriu en el context de les esteles catalanes més properes: Conca de Barberà, Segarra, Garrigues, Priorat...

Els motius decoratius de les esteles apareix en aquests contextos de peces. En primer lloc cal parlar de les creus gregues i bordures-creus gregues. Segurament són les decoracions per antonomàsia atesa la senzillesa d'execució. Apareix gairebé en tots els conjunts d'esteles medievals que coneixem; sense anar més lluny a la mateixa comarca de l'Urgell les trobem a Bellpuig, a Preixana i als Omells de Na Gaia. Altres casos propers els tenim també en conjunts de la comarca de les Garrigues³⁹ com a les Besses de Cervià i a Fullea, i de la Segarra, com a Sant Pere de les Sitges, i altres de la veïna Conca de Barberà, com l'Albió, Forès, Poblet i Vallclara. Quelcom similar succeeix amb les creus patents que trobem en conjunts d'aquestes mateixes comarques: Preixana, Claravalls, Juneda, Tarrés, Vinaixa, Poblet, Montblanc, Sabella de la Conca, Aguiló; tenim paral·lels de creu de Malta a Arbeca, a Preixana i a l'Espluga de Francolí; floronades o flordelisades són també habituals en els diversos conjunts d'aquestes mateixes comarques, com per exemple a Torrebesses, Guimerà, Preixana, Forès, Conesa i Poblet, així com són també corrents les creus pomejades o bordonades, de les quals trobem uns bons exemples a Torrebesses, les Besses de Cervià, Fullea, Vinaixa, Poblet i el Pinetell de Montblanc.⁴⁰

Les hexafòlies tampoc no manquen arreu. Mencionem com a exemples propers les de Preixana, Bellpuig, els Omells de Na Gaia, Talteüll, les Besses de Cervià, Tarrés, Vinaixa, Albió, Vallclara i Poblet. Escuts heràldics, altre cop a Poblet, Montblanc, la Glorieta, Bellpuig i sobretot a Sanaüja. Quant als motius fitomòrfics, són més escassos: Albió, Poblet, Montblanc. Inscripcions les trobem a Preixana, Sanaüja, Civit, Talteüll, Montcortès de Segarra, Poblet, Montblanc, l'Espluga de Francolí i la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre). Motius geomètrics similars als de l'estela 16, a Bellpuig.

Quant a les ferradures, inequívoc signe d'ofici, en tenim a les esteles pobletanes o en una làpida sepulcral medieval de Vespella de Gaià (Tarragonès).⁴¹

El problema principal en estudiar les esteles catalanes és poder establir la seva cronologia. La majoria de casos presenten unes decoracions difícils de datar; tan sols alguns exemples mostren elements que permeten atansar-nos a aquest tema.

Les esteles de Ciutadilla, com ja hem dit, tenen unes característiques força homogènies dins el context geogràfic. La coexistència de motius decoratius com la creu grega, la creu floronada, pomejada o bordonada s'observa en conjunts d'esteles com a Poblet, que es daten entre finals del segle XII i el XIV. La inscripció de l'estela 6 té també paral·lels en aquest monestir i és versemblant suposar-li una cronologia baixmedieval. Els escuts també apunten cap a aquesta cronologia; el motiu geomètric de l'estela 14 té una clara filiació gòtica. És, doncs, plausible atribuir al conjunt de les esteles de Ciutadilla una cronologia entre els segles XII-XIII i XIV-inicis del XV.

Esperem que aquestes ratlles serveixin per conscienciar els urgellencs de la necessitat de recuperar i protegir aquests senzills monuments funeraris baixmedievals, tan abundosos i alhora poc coneguts de les comarques de Ponent.

També desitgem que en un futur proper puguem aprofundir en l'estudi de les peces de l'Urgell i, per tant, les de Ciutadilla.

Artesa de Lleida-Tarragona,
gener-febrer de 1998

Notes

- ¹ Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya
- ² Centre de Documentació sobre Cultura Popular Carrutxa
- ³ MENCHON, Joan; Josep, GALLART: "Esteles discoïdals funeràries de l'Urgell. Un patrimoni menystingut", a *Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, núm 10, 1997, pàgs. 53-64.
- ⁴ Un estat de la qüestió bibliogràfica i historiogràfica a: MENCHON, Joan: "Algunas notas sobre metodología e historiografía del estudio de la estela medieval y moderna en la Península Ibérica", a *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, núm 65, any XXVII, gener-juny de 1995; "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona 24-28 de abril de 1995". Ponències, pàgs. 19-61.
- ⁵ Aquest projecte es desenvolupa per l'Arxiu d'Esteles Discoïdals dels Països Catalans del Centre de Documentació sobre Cultura Popular Carrutxa, i té com a objectiu l'estudi interdisciplinari del món funerari medieval a partir del coneixement dels materials arqueològics esmentats.
- ⁶ *Catalunya romànica*, col.lecció de 26 volums. Barcelona Fundació Enciclopèdia Catalana.
- ⁷ PIQUER, J.J.: "El castell de Ciutadilla", a *Ilerda*, XLIII, Lleida, 1982, pàgs 422-424. Segons aquest autor, el convent del Roser fou fundat el 1582.
- ⁸ PIQUER, J.J.: "El castell de Ciutadilla ..., esmentat, pàgs 426-427.
- ⁹ R. DALMAU, Editor: *Els castells catalans*, vol. VI, segona part, Barcelona, 1979, pàg. 1006.
- ¹⁰ Diversos autors: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Vol. 9, Segarra, Urgell, Conca de Barberà, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1983, pàg. 208.
- ¹¹ PIQUER, J.J.: "El castell de Ciutadilla ..., esmentat, pàg. 427.
- ¹² IGLÉSIES, J.: *El fogatge de 1497*. Fundació Vives i Casajuana, vol. II, Barcelona, 1991, pàg. 290.
- ¹³ IGLÉSIES, J.: *El fogatge de 1553*. Fundació Vives i Casajuana, vol. II, Barcelona, 1981, pàg. 303.
- ¹⁴ *Gran Enciclopèdia Catalana*. Enciclopèdia Catalana, S.A., vol. 5, Barcelona, 1973, pàg. 172.
- ¹⁵ IGLÉSIES, J.: *El cenç del Comte de Floridablanca 1787 (part de Catalunya)*. Fundació Vives i Casajuana, vol. I, Barcelona, 1969, pàg. 533.
- ¹⁶ Diversos autors: *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, Vol. 9, esmentat, pàg. 208.
- ¹⁷ *Gran Enciclopèdia Catalana*. vol. 5..., esmentat, pàg. 172.
- ¹⁸ MIRÓ i ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra, aproximació a una significació simbòlica*. Barcelona, Grup de Recerques de les Terres de Ponent-Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 1987, pàg. 46, fig. 49.
- ¹⁹ *Catalunya romànica*, vol XXIV, "El Segrià, les Garrigues, el Pla d'Urgell, la Segarra, l'Urgell", Barcelona 1997, p. 527.
- ²⁰ MENCHON, Joan: "Observacions per a un estudi de les esteles funeràries discoïdals dels Països Catalans", a *Butlletí Arqueològic*, Època V, Tarragona, anys 1988-89, Núm. 10-11, pàgs. 251-317.
- ²¹ MIRÓ i ROSINACH, Josep M.: *Esteles funeràries discoïdals de la Segarra, aproximació a una significació simbòlica ...*, esmentat, pàgs. 25, 46, fig. 49. *Catalunya romànica*, vol XXIV, esmentat, p. 527.
- ²² Agraïm a la senyora Montserrat Vime, de Ciutadilla, totes les notícies referents a l'aparició de les esteles, així com les gestions fetes per poder accedir al conjunts d'esteles de la casa parroquial i també l'inestimable ajut que ens donà en el moment de la seva documentació.
- ²³ FUENTES, M., LI. RAMOS i Maria Lluïsa RAMOS: *Catalunya romànica*, vol XXIV, esmentat, pàgs. 526-527.
- ²⁴ En donar les mides de les peces hem adoptat el següent codi: en el cas que la mida sigui d'una part trencada que podem reconstruir, la posem entre parèntesi (x); en el cas que no es pugui, s'acompanya d'un interrogant i un signe de sumar (x+?). Gruix 1 és la mida del gruix de la peça a l'alçada del cap, gruix 2 al coll i Gruix 3 al peu. Cfr. MENCHON, J.: "Aspectes metodològics i terminològics al voltant de l'estela discoïdal", a *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, Centre de Documentació Sobre Cultura Popular, Carrutxa, 1993, pàgs. 51-75.
- ²⁵ MENCHON, J.: "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (II): peces procedents de Montblanc i Sabella de la Conca". *Aplec de Treballs*, núm 11, 1993, pàgs. 25-67.
- ²⁶ MENCHON, J.: "Les esteles funeràries del Museu de la Conca de Barberà (I): peces procedents de les esglésies de Sant Francesc i Sant Miquel de Montblanc". *Aplec de Treballs*, núm. 10, Montblanc 1991, pàgs. 171-214.
- ²⁷ DASCA, A. i J. MENCHON: "Estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona): Vallclara". *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española* (Madrid 1987), vol. III, 1988, pàgs. 376-386.
- ²⁸ MENCHON, J.: "Anotacions a l'estudi de les esteles discoïdals de la Conca de Barberà". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió, Reus 1988*. Reus 1993, pàgs. 155-172.
- ²⁹ MENCHON, J.; P. RIUS i J.E., MARTÍ: "Les esteles funeràries de la zona del Montsant (El Priorat). *Fulls de Treball de Carrutxa*, núm. 3, en premsa.
- ³⁰ MENCHON, J.: "Contribució al corpus d'esteles discoïdals de Catalunya: Tarrés". *Butlletí Arqueològic*

de Tarragona núm. 8-9, 1986-87, pàgs. 135-152.

³¹ MENCHON, J.: "Estelas discoideas del Monasterio de Santa María de Bellpuig de les Avellanés (la Noguera, Lèrida)". *Boletín de Arqueología Medieval*, núm 2, 1988, pàgs. 109-117.

³² MENCHON, J.: "Esteles funeràries discoïdals de Montblanquet (l'Urgell, Lleida)". *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, any X, núm. 6-7, 1988-89, pàgs. 48-55.

³³ GALLART, J.: "Contribución al estudio de las estelas discoïdals de las comarcas catalanas de les Garrigues y el Segrià: piezas de la Granadella y Torrebesses". *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra* núm 66, año XXVII, julio-diciembre 1995, "IV Congreso Internacional de Estelas Funerarias. Pamplona 24-28 de abril de 1995". Comunicaciones, pàgs. 433-452.

³⁴ CASA, C. de la i M.DOMÉNECH: *Estelas medievales de la provincia de Soria*. Sòria, 1983.

³⁵ LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R.: "Hallazgo de tres estelas discoideas en la provincia de Guadalajara y su comparación con otras de procedencia vasconavarra". *Cuadernos de Etnografía y Etnología Navarra* núm. 35-36, 1980, pàgs. 441-454.

LÓPEZ DE LOS MOZOS, J. R.: "Tres nuevas estelas de la provincia de Guadalajara y su paralelismo con otras de procedencia vasconavarra". *Cuadernos de Etnografía y Etnología Navarra*, núm. 45, 1985, pàgs. 119-130.

LÓPEZ DE LOS MOZOS, J.R.: "Estelas de la provincia de Guadalajara (estudio de un conjunto de dieciséis)". *Hilari Buruzko Nazioarteko IV Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès Internacional sur la stèle funéraire, Donostia 1991, San Sebastià 1994*, pàgs. 247-270.

³⁶ ZUBIAUR, F. J. : "Estelas discoideas". *Gran Atlas de Navarra*. Pamplona, tom II, 1986, pàgs. 35-36.

³⁷ PUIG, A.: "Les obres de restauració de la Bovera i les restes de monestir cistercenc piunitiu", a *Els monestirs Cistercencs de la Vall del Corb*, Publicacions del Grup de Recerques de les Terres de Ponent, 1989, pàgs. 43-54.

³⁸ Sobre el tema de l'entallament, vid. SOLÉ, X. i J. MENCHON: "Técnicas de talla en las estelas funerarias de época medieval en Catalunya". *Hilari Buruzko Nazioarteko IV. Kongresua/ IV Congreso Internacional sobre la estela funeraria/ IV Congrès Internacional sur la stèle funéraire [Donostia 1991], Cuadernos de Sección. Antropología-Etnografía. Eusko-Ikaskuntza*, núm 10, 1994, pàgs 515-536. També sobre aquesta qüestió es poden trobar referències a: GALLART, J i M. MACIÀ: "Trobada d'esteles discoïdals funeràries als Omells de Na Gaia (l'Urgell). Contribució al seu estudi", *Urtx*, Revista Cultural de l'Urgell, 5, Tàrrrega, 1993, pàgs 83 i 84.

³⁹ Com a paral·lels de les Garrigues, vid.: MARTÍ, J.J.; RIUS, P.: "Inventari d'esteles discoïdals a les Garrigues". *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, Centre de Documentació Sobre Cultura Popular /Carrutxa, 1993, pàgs 126-154.

GALLART, J.: "Contribución al estudio de las estelas discoïdals de las comarcas catalanas de Les Garrigues y El Segrià: piezas de La Granadella y Torrebesses", esmentat.

⁴⁰ Com a paral·lels de la Conca de Barberà, vid.: MENCHON, J.: "Tipologia de las cruces en las estelas funerarias de la Conca de Barberà (Tarragona)". *Signalisations de Sépulture et stèles discoïdals, Vè - XIXè siècles. Actes des Journées de Carcassonne*, Carcassona, Centre d'Archéologie Médiévale du Languedoc 1987 (1990), pàgs. 155-176.

MENCHON, J.: "Anotacions a l'estudi de les esteles discoïdals de la Conca de Barberà", a *Les esteles discoïdals dels Països Catalans, estat de la qüestió. Reus 9 i 10 de gener de 1988. Actes d'estudi sobre les esteles discoïdals*. Reus, Centre de Documentació Sobre Cultura Popular /Carrutxa, 1993 pàgs 155-172. MENCHON, J.: *Arqueologia funerària medievà a la Conca de Barberà. Estat actual*, Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 1996.

⁴¹ MENCHON, J. i M. FUENTES, : "Vespella. Sant Miquel de Vespella (esteles i làpida)". *Catalunya romànica*, vol. XXI, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana, 1995, pàgs. 62-63.

